

अमृतकाळातील आत्मनिर्भर भारत

डॉ. करमसिंग राजपूत

अध्यक्ष, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद तथा

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

लोकमान्य टिळक महाविद्यालय

वणी जि. यवतमाळ

मो. क्र. ९९२२५४८०८४

Email ID: rajputkaramsing@gmail.com

गोषवारा

आत्मनिर्भर भारत म्हणजे जगाशी जुळून राहून भारताची प्रगती करणे होय. दुसऱ्या शब्दात जागतिकीकरणाकडे पाठ फिरविणे, आर्थिक संकुचितता किंवा सदैव स्वदेशीचा आग्रह धरणे म्हणजे आत्मनिर्भरता नसून, आपण ज्या बाबतीत इतर देशांवर अवलंबून आहोत, मग ते आयातीसाठी असो किंवा परदेशी गुंतवणुकीसाठी असो, त्यांच्यावर अवलंबून असतानाच आपण आपले उद्योग अधिकाधिक कार्यक्षम करणे तसेच आपल्या सेवा जागतिक दर्जाच्या करणे म्हणजे आत्मनिर्भरता होय. प्रस्तुत लेखात 'आत्मनिर्भर भारत' या संकल्पनेचा आशय, आधारस्तंभ, उद्दिष्टे आणि त्यानुषंगाने अमृतकाळातील आत्मनिर्भर भारताची वाटचाल व दिशा यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

बीज शब्द : अमृतकाळ, आत्मनिर्भरता, स्वावलंबी, हरितक्रांती.

प्रस्तावना:

ब्रिटिश काळात भारत अनेक बाबतीत परावलंबी होता. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. सन १९५१ पासून भारताने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशाच्या आर्थिक विकासाला सुरुवात केली. १९५१ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ३६.१० कोटी होती. त्याचवेळी भारतीय शेतीतून केवळ ५.५ कोटी टन अन्नधान्याचे उत्पादन होत होते. सन १९५१ नंतर सुद्धा भारताची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत गेली मात्र अन्नधान्य त्या प्रमाणात न वाढल्याने भारत माल्थसच्या लोकसंख्या सिद्धांताचा (अन्नधान्य

वाढीपेक्षा लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असणे) अनुभव घेत होता. त्यामुळे तत्कालीन भारत सरकारने अन्नधान्याच्या उत्पादनाबाबतीत भारताला आत्मनिर्भर (त्यावेळी "स्वावलंबी" हा शब्द वापरण्यात आला होता) करण्याचे ठरविले. त्यासाठी विदेशातून गहू व तांदळाचे विकसित वाण आणून त्यांची भारतात लागवड करण्यात आली. भारतात सुद्धा संकरित बियाण्यांच्या निर्मितीवर भर देण्यात आला. भारताने अन्नधान्याच्या उत्पादन वाढीसाठी संकरित बियाणे, रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर वाढविल्याने भारत अन्नधान्य उत्पादनात आत्मनिर्भर झाला. सन १९६५-६६ पासून प्रसिद्ध

कृषी शास्त्रज्ञ डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वात सुरू झालेल्या हरितक्रांतीमुळेच हे शक्य झाले. स्वातंत्र्यानंतर सत्तेवर आलेल्या प्रत्येक सरकारने केवळ अन्नधान्यच नाही तर तंत्रज्ञान, शास्त्रज्ञे, संरक्षण साहित्य अशा अनेक बाबतीत भारताला आत्मनिर्भर बनविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांमध्ये भारताने अनेक बाबतीत नेत्रदिपक प्रगती केलेली दिसून येते. तांदळाच्या उत्पादनात चीन जगात पहिल्या क्रमांकावर असून भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. २०२१-२२ या वर्षात भारतात १२९.६ दशलक्ष टन तांदळाचे उत्पादन झाले. तांदूळ निर्यातीच्या बाबतीत जगात भारताचा प्रथम क्रमांक लागतो. २०२१-२२ या वर्षात भारताने २१० लाख टन तांदळाची निर्यात केली असून जगातील एकूण तांदूळ निर्यातीच्या ही निर्यात तब्बल ४०% एवढी होती. त्यामुळे आत्मनिर्भर हा शब्द नवीन नसून तो जुनाच शब्द आहे.

"जागतिकीकरणकडे पाठ फिरविणे, आर्थिक संकुचितता किंवा सदैव स्वदेशीचा आग्रह धरणे म्हणजे आत्मनिर्भरता नसून, आपण ज्या बाबतीत इतर देशांवर अवलंबून आहोत, मग ते आयातीसाठी असो किंवा परदेशी गुंतवणुकीसाठी असो, त्यांच्यावर अवलंबून असतानाच आपण आपले उद्योग अधिकाधिक कार्यक्षम करणे तसेच आपल्या सेवा जागतिक दर्जाच्या करणे म्हणजे आत्मनिर्भरता होय."

आज जगात एकही देश असा नाही की, ज्याने केवळ स्वतःच्या देशातील उद्योगांचा विकास करून आपली आर्थिक प्रगती साधली आहे. तेव्हा भारताला सुद्धा जगाशी नाते तोडून आत्मनिर्भर होता

येणार नाही. विदेशी वस्तूवर बहिष्कार टाकून किंवा विदेशी वस्तूंच्या आयातीवर प्रतिबंध लावून भारताला आत्मनिर्भर बनता येणार नाही. कारण तसे केल्यास भारतातून इतर देशांमध्ये होणाऱ्या निर्यातीवरही त्या देशांकडून बहिष्कार टाकण्याची भीती आहे. त्यामुळे आपले उद्योग अधिकाधिक कार्यक्षम करून त्यांद्वारे अधिकाधिक उत्पादन करणे व त्याची निर्यात वाढविणे, तसेच जागतिक दर्जाच्या सेवांची निर्मिती करून त्यांची निर्यात वाढविणे आवश्यक आहे. असे केले तरच भारताला आत्मनिर्भर होता येईल.

भारतासह संपूर्ण जगामध्ये जेव्हा कोविड-१९ ची महासाथ पसरली तेव्हा भारताला या संकटातून बाहेर काढण्यासाठी भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारताची घोषणा केली. ही घोषणा प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी १२ मे २०२० रोजी सुमारे २० लाख कोटी रुपयांचे (देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या सुमारे १० टक्के) आर्थिक पॅकेज जाहीर केले. कोरोना महामारी संकट न समजता संधी समजून त्यावर मात करण्यासाठी पंतप्रधान मोदींनी आत्मनिर्भर भारताची घोषणा केली. ही घोषणा करताना त्यांनी स्वातंत्र्याचा अमृतकाळ विचारात घेतलेला आहे. सन २०४७ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याला १०० वर्षे पूर्ण होणार आहे. १५ ऑगस्ट २०२२ रोजी आपण स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे पूर्ण केल्याने २०२२ हे वर्ष स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष होय. २०२२ ते २०४७ हा २५ वर्षांचा काळ म्हणजे स्वातंत्र्याचा अमृतकाळ होय. या अमृत काळातच भारताला अधिकाधिक आत्मनिर्भर (Self Reliant) बनविण्याचा सरकारचा मानस आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारताचा अर्थ

स्पष्ट करताना म्हटले की, "आत्मनिर्भर किंवा स्वावलंबन याचा अर्थ भारताला जगापासून तोडणे असा नाही. भारत जगाच्या कल्याणावर विश्वास ठेवतो आणि भारताची प्रगती जगाशी जोडलेली आहे. संपूर्ण मानव जातीच्या विकासात भारताचे खूप योगदान आहे, यावर जगाचा विश्वास आहे. त्यामुळे आत्मनिर्भर भारत म्हणजे जगाशी जुळून राहून भारताची प्रगती करणे होय."

आत्मनिर्भर भारताचे पाच स्तंभ (Five Pillars of Self Reliant India)

भारताला आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी खालील प्रमुख पाच स्तंभांचा विचार करण्यात आलेला आहे.

१. अर्थव्यवस्था (Economy): सध्या आपली अर्थव्यवस्था सुमारे २७५ अब्ज डॉलरची आहे. ती ५०० अब्ज डॉलर (५ ट्रिलियन डॉलर) करण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या मते, "अर्थव्यवस्थेचा केवळ टप्प्याटप्प्याने (Incremental Growth) विकास न करता मोठ्या प्रमाणात विकास (Quantum Jump) करावा लागेल. विकास दराची झेप घेतल्याशिवाय आत्मनिर्भर भारताचे स्वप्न पूर्ण करता येणार नाही."

२. पायाभूत सुविधा (Infrastructure): हा आत्मनिर्भर भारताचा दुसरा अत्यंत महत्त्वाचा स्तंभ आहे. उद्योगाच्या बाबतीत चीन सारख्या देशांशी स्पर्धा करण्यासाठी तसेच अधिकाधिक परदेशी कंपन्यांना गुंतवणुकीसाठी भारताकडे आकर्षित करण्यासाठी आपणास जागतिक स्तराच्या पायाभूत सुविधा उभाराव्या लागतील. जमीन, पाणी, रस्ते, वीज इ. सर्वच बाबींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा कराव्या लागतील. आत्मनिर्भर भारतासाठी जागतिक

स्तरावर आधुनिक भारताची ओळख निर्माण होईल अशा पद्धतीच्या अत्याधुनिक व उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे सरकारचे धोरण आहे.

३. प्रणाली किंवा यंत्रणा (System): हा सुद्धा आत्मनिर्भर भारताचा एक महत्त्वाचा स्तंभ आहे. आत्मनिर्भर भारतासाठी परंपरागत पद्धतीने नव्हे तर आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित यंत्रणा निर्माण करण्यावर तसेच २१ व्या शतकातील गरजा आणि विकासाचे स्वप्न पूर्ण करणारी व्यवस्था निर्माण करण्यावर शासनाचा भर आहे.

४. दोलायमान लोकसंख्या (Vibrant Demography): भारत हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणारा देश आहे. एवढेच नव्हे तर नुकत्याच (१९ एप्रिल २०२३) प्रसिद्ध झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या लोकसंख्याविषयक अहवालानुसार भारताची लोकसंख्या १४२.८६ कोटी एवढी झाली असून भारताने लोकसंख्येच्या बाबतीत चीनला मागे टाकले आहे. याच अहवालानुसार चीनची लोकसंख्या १४२.५७ कोटी एवढी आहे. आता भारत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा देश ठरला आहे. याच अहवालानुसार भारतात १५ ते ६४ वर्षे वयोगटातील तब्बल ६८% लोकसंख्या आहे. ही भारतासाठी जमेची बाजू असून उपरोक्त लोकसंख्येमुळेच भारत जगातील सर्वात जास्त तरुणांचा देश ठरला आहे. ही तरुण लोकसंख्याच आपली शक्ती असून आत्मनिर्भर भारतासाठी ती एक ऊर्जेचा महत्त्वाचा स्रोत आहे.

५. मागणी (Demand): मागणी हा आत्मनिर्भर भारताचा अत्यंत महत्त्वाचा असा ५ वा स्तंभ आहे. मागणी-पुरवठ्याचे चक्र गतिमान केल्याशिवाय

भारताला आत्मनिर्भर करणे शक्य होणार नाही. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेत मागणी व पुरवठा साखळीचा कार्यक्षमपणे वापर करण्यावर सरकारचा भर आहे.

थोडक्यात आत्मनिर्भरता म्हणजे देशातील साधनांचा पुरेपूर वापर करून घेणे हा असून यात परदेशी सहाय्य नको ही भूमिका नाही तर परदेशी मालावर अवलंबित्व नको ही भूमिका आहे.

आत्मनिर्भर भारताचे उद्दिष्टे (Objectives of Self Reliant India)

१. स्थानिक उत्पादनांच्या प्रचारावर भर देणे, त्यांच्या उत्पादकांना मजबूत करणे व भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचे जतन करणे.

२. देशातील उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारून व त्यांचे प्रमाण वाढवून अशा वस्तूंच्या आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे. विशेषतः संरक्षण आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील आयातीबाबतचे परावलंबन कमी करणे.

३. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना (MSME) सक्षम करणे.

४. रसायनमुक्त सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देणे.

५. भारताला जागतिक पुरवठा साखळीचे केंद्र बनविणे.

६. व्यापार तूट व शोधनशेष संतुलनाकडे लक्ष केंद्रित करून देशातील नागरिकांचे जीवनमान उंचाविणे.

वरील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून भारताला आत्मनिर्भरतेकडे नेण्याचे सरकारचे धोरण आहे.

आत्मनिर्भरता साध्य करावयाची क्षेत्रे-

भारताला खालील निरनिराळीक्षेत्रे आत्मनिर्भर बनवावी लागतील तरच खऱ्या अर्थाने देश आत्मनिर्भर बनू शकेल.

१. कृषी क्षेत्र: भारतात हरितक्रांतीनंतर कृषी क्षेत्राची उत्पादकता बरीच वाढली व गहू-तांदळाच्या बाबतीत भारत केवळ स्वावलंबी बनला नाही तर गहू-तांदळाची निर्यात करणारा एक प्रमुख देश म्हणून उदयास आला. परंतु आता भारतीय शेतीची दर हेक्टरी उत्पादकता कुंठीत झाली असून दुसरीकडे लोकसंख्या मात्र सातत्याने वाढत आहे. दुसरे म्हणजे अजूनही भारत कडधान्य व तेलबियांच्या उत्पादनात स्वावलंबी नसल्याने देशात कडधान्य व तेलाची मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागते. भारताची वार्षिक खाद्यतेलाची गरज सुमारे २.५ कोटी टन एवढी असून त्यापैकी भारताला दरवर्षी निम्मे म्हणजे सुमारे १.२५ कोटी टन खाद्यतेलाची आयात करावी लागते. त्यासाठी शेतीत नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग केल्यास तसेच कडधान्य उत्पादक व तेलबिया उत्पादक शेतकऱ्यांना काही प्रोत्साहन दिल्यास जसे की, उच्च प्रतीच्या बियाण्यांचा पुरवठा करणे व त्यांनी निर्माण केलेल्या कडधान्याची व तेलबियांची रास्त हमीभावाने खरेदी करणे, तर निश्चितपणे भारत कडधान्य व तेलबियांच्या उत्पादनात आत्मनिर्भरता साध्य करेल. भविष्यात भारतात नदीजोड प्रकल्पाची योजना सरकारने राबविल्यास कोरडवाहू शेतीचे बागायती शेतीत रूपांतर होऊन शेतमालाबाबत भारत आत्मनिर्भर होण्यास मदत होईल.

२. वस्त्रोद्योग क्षेत्र: भारतात कृषी नंतर रोजगार पुरविणारे वस्त्रोद्योग हे सर्वात मोठे क्षेत्र आहे. देशातील वाढती लोकसंख्या व त्यामुळे वाढणाऱ्या बेरोजगारीचा विचार करता भारताने वस्त्रोद्योग क्षेत्राच्या विकासाकडे लक्ष द्यावयास हवे. भारतीय कापडाला व तयार कपड्यांना जगभर मागणी आहे. तेव्हा या क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास

व त्यासाठी आवश्यक असणारी उपकरणे व कच्च्या माल देशातच तयार केल्यास निश्चितपणे आत्मनिर्भर भारतासाठी ते महत्त्वाचे ठरेल. आज भारताला वस्त्रोद्योगासाठी लागणारी उपकरणे व कच्चा माल मोठ्या प्रमाणावर चीन कडून आयात करावा लागतो.

३. औषधी निर्माण (फार्मास्युटिकल) उद्योग: औषधी निर्माण उद्योगात भारताला आत्मनिर्भर करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. भारतात औषधी निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असणारा कच्चा माल (API-Active Pharmaceutical Ingredients) मोठ्या प्रमाणात चीन मधून आयात करावा लागतो. म्हणजेच API साठी भारत बऱ्याच प्रमाणात चीनवर अवलंबून आहे. स्थानिक पातळीवर API चे उत्पादन करून भारताच्या औषधी निर्माण उद्योगात स्वावलंबन आणणे आवश्यक आहे. सध्या वैद्यकीय उपकरणांसाठी सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर भारताला चीनवर अवलंबून राहावे लागते. त्यासाठी सरकारला संशोधन व विकास (Research and Development) यावरील खर्च वाढवावा लागेल. जगाला औषधी पुरविण्याची क्षमता भारतात आहे हे आपण कोविड-१९ लशींची निर्यात करून सिद्ध केले आहे. औषधी निर्माण उद्योगाला बळकटी देऊन त्या क्षेत्रात भारताला आत्मनिर्भर बनविणे काळाची गरज आहे.

४. ऑटोमोबाईल उद्योग: भारत जगातील ४ थ्या क्रमांकाची वाहन बाजारपेठ आहे. भारताला विशेषतः कमी किमतीच्या २ आणि ३ चाकी वाहनांसाठी जगातील विकसनशील देशांची बाजारपेठ मिळण्यास मोठा वाव आहे. भारतीय वाहन उद्योग प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे सुमारे ४५ दशलक्ष लोकांना रोजगार देतो. भारत काटकसरी

अभियांत्रिकी आणि कमी किमतीच्या व्यवस्थापकीय प्रतिभांसाठी जगात ओळखला जातो. या क्षेत्रासाठी आवश्यक असणारी तंत्रज्ञान व सुटे पार्ट देशातच तयार करण्यासाठी संशोधन आणि विकासात (R&D) मोठी गुंतवणूक करावी लागेल. त्याचप्रमाणे कामगार कोणत्याही उद्योगासाठी संपत्ती असल्यामुळे ऑटोमोबाईल उद्योगाला सक्षम बनविण्यासाठी त्यातील कामगारांना प्रशिक्षण द्यावे लागेल. थोडक्यात या उद्योगाचे विविध बाबतीतले परावलंबन कमी करून हा उद्योग सक्षम केल्यास ऑटोमोबाईल क्षेत्रात भारताला आत्मनिर्भर करता येईल.

५. अधिकोषण क्षेत्र: देशातील बँकिंग व्यवस्था सक्षम असल्यास देशाची अर्थव्यवस्था सुद्धा सशक्त असते. त्यामुळे भारताला आत्मनिर्भर करावयाचे झाल्यास आपणास देशातील बँकिंग व्यवस्था मजबूत करावी लागेल. आज भारतातील केवळ सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाच अनुत्पादित (एनपीए) कर्जाच्या समस्येने त्रस्त नसून सहकारी व खाजगी क्षेत्रातील सुद्धा अनेक बँका एनपीएने त्रस्त आहेत. त्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला याचा फटका बसत आहे. एनपीएची समस्या उद्भवणार नाही यासाठी प्रत्येक बँकेने नियमानुसारच कर्ज वाटप करून त्याची काटेकोरपणे वसुली करणे आवश्यक आहे. आज सावकारी कायद्याने बंद असली तरी शेतीला सर्वाधिक कर्ज सावकारी कर्जातूनच होतो ही वास्तविकता आहे. शासनाने सावकारी करणाऱ्यांना कायद्याच्या चौकटीत बसवून तसेच देशातील छोट्या कर्जधारकांच्या गरजा विचारात घेऊन बँकिंग व्यवसायात सुधारणा केल्यास निश्चितपणे भारतीय

बँकींग क्षेत्र आत्मनिर्भर करता येईल व आत्मनिर्भर भारतासाठी ते उपयोगी ठरेल.

वरील निरनिराळ्या क्षेत्रांशिवाय सौर ऊर्जेचा अधिकाधिक वापर करून खनिज तेलावरील परकीय अवलंबित्व कमी करणे, रासायनिक खते व कीटकनाशकांवरील परकीय अवलंबित्व कमी करण्यासाठी सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य देणे इत्यादी उपाय योजल्यास आपणास आत्मनिर्भर भारत निर्माण करणे शक्य आहे. थोडक्यात निरनिराळ्या बाबतीतील परकीय आयातींवरील भारताचे अवलंबित्व कमी करणे म्हणजे आत्मनिर्भर भारत निर्माण करणे होय.

आत्मनिर्भर भारताचे फायदे

१. आत्मनिर्भर भारत अभियानामुळे स्थानिक व्यवसायांना आर्थिक व इतर सहाय्य प्राप्त होणार असल्यामुळे देशात नवकल्पना आणि उद्योजकता विकासाला प्रोत्साहन मिळेल.
२. आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत संरक्षण आणि तंत्रज्ञानासारख्या क्षेत्रातील आयातींवरील परकीय अवलंबित्व कमी होणार असल्याने भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा मजबूत होईल.
३. आत्मनिर्भर भारत योजनेत स्थानिक उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट असल्यामुळे भारताच्या पारंपारिक समृद्ध वारशाचे जतन केले जाईल तसेच त्याचा अधिकाधिक प्रचार होईल.
४. या अभियानामुळे देशातील पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, आरोग्य सुविधा, बँकींग सेवा, शिक्षण क्षेत्र इत्यादींचा कायापालट होईल.
५. देशातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचा

(MSME) मोठ्या प्रमाणात विकास व विस्तार घडून येईल.

६. या अभियानामुळे देशातील अनेक क्षेत्रांत रोजगार निर्मिती होऊन बेरोजगारीची समस्या कमी होण्यास मदत होईल.

थोडक्यात २०२२ ते २०४७ या २५ वर्षांच्या स्वातंत्र्याच्या अमृतकाळात भारताला सर्वदृष्टीने अधिकाधिक सक्षम करून आत्मनिर्भर करण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे. हे करत असताना देशातील आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, कुपोषण, प्रदूषण, बेरोजगारी इत्यादी समस्या पुढील २५ वर्षांत वेगाने कमी करून १००% साक्षरता, मानव विकास निर्देशांकात वाढ, आरोग्यसोयींचा विस्तार, तांत्रिक शिक्षणावर भर, उच्च शिक्षणाच्या प्रमाणात व दर्जात वाढ इत्यादी ध्येय गाठणे आवश्यक आहे. वरील बाबी घडून आल्या तरच खऱ्या अर्थाने भारत आत्मनिर्भर झाला असे म्हणता येईल.

संदर्भसूची:

१. चव्हाण, सीमा व अंत्रे (२०२१). विकास : अजंता जर्नल, खंड १०, अंक ०१, जाने-मार्च २०२१.
२. दुबे, स्मिता व दुबे, हरीश (२०२०). डोगो रंगसंग रिसर्च जर्नल, खंड-१०, अंक ०७, ४ जुलै २०२०
३. संपादकीय लेख, "आत्मनिर्भरता और इसकी प्रासंगिकता", हिंदुस्तान टाइम्स, दि. १३ मार्च २०२२
४. <https://www.bbc.com/marathi/India>
५. <https://www.deshdoot.com/blog/aatmnir-bhar-bharat-and-indian-farming>
६. दै. लोकसत्ता, दै. देशोन्नती, दै. तरुण भारत इत्यादी वर्तमानपत्रातील विविध लेख.
